

DOĞAL VE SOSYAL İMKÂNLARIN ZAMAN-MEKÂN BOYUTUNDA EŞİTSİZ DAĞILIMI YA DA BÖLGESEL EŞİTSİZLİKLER

Şevket ÖKTEN*

ÖZET

Doğal ve toplumsal kaynakların zaman ve mekân üzerindeki eşitsiz dağılımı sonucu, gerek doğal gerekse toplumsal düzeyde görülen bölgelerarası eşitsizlik/dengesizlik, bütün ekonomilerde dengeli bir kalkınma sürecinin önünde duran temel sorunlardan biridir. Dengeli bir gelişmenin sağlanması, hedeflenen kalkınmanın gerçekleştirilmesinde son derece önemlidir. Bu anlamda bölgelerarası eşitsizliklerin olabildiğince asgariye indirilmesi kaçınılmaz olmaktadır

Bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik dengesizlikler, geniş anlamda bölgeler arasında tarım, sanayi, ticaret, hizmet, haberleşme, ulaştırma, sağlık, eğitim, demografik ve sosyal göstergeler bakımından farklılıkların olmasından kaynaklanmaktadır. Bütün bu farklılıkların ortaya çıkardığı sonuçlar bölgeler arasında gelir dağılımının farklılaşmasına neden olmakta ve yoksulluğu doğrudan etkilemektedir. Öte taraftan bölgesel eşitsizlikler, sadece bir bölgeyi ilgilendiren bölgesel bir sorun değildir. Ulusal kalkınmanın önündeki temel bir engel olarak yarattığı sosyal, siyasal ve kültürel sorunlar bütün ülkeyi etkilemektedir(5).

Bölgesel eşitsizlik, kurulduğu günden itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin de, ulusal kalkınma hedefinin önünde temel bir sorun olarak durmaktadır. Bu çalışmamızda, Türkiye'de bölgesel eşitsizliklerin boyutları, kişi başına düşen milli gelir, insani gelişme (human development) temel göstergeleri bağlamında değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Türkiye içinde çeşitli bölgelerin birbirleriyle ölçülebilir ve göreceli olarak karşılaştırılabilir sosyal, ekonomik ve kültürel göstergeler yardımıyla gelişmişlik düzeylerinin saptanması hedeflenmektedir.

Anahtar Kavramlar: Kalkınma/Ulusal Kalkınma, İnsani Gelişme, Bölgesel Eşitsizlikler.

UNEQUAL DISTRIBUTION OF NATURAL AND SOCIAL OPPURTINIES ON TIME AND PLACE DIMENSION OR REGIONAL EQUALITY

ABSTRAC

As result of unbalanced/unequal distribution of natural and social resources over time and place, interregional inequality/unbalance which is seen whether in social level on natural level is one of the basic problems that are against the process of balanced development in all economies. Providing a balanced development is extremely important for realizing target development. In this respect regional unequalty should be decreased to the minimum as far as possible.

Socio-economic unbalance among the regions stems from the distinctions in terms of agriculture, industry, trade, service, communacation, transportation, health, education, demographic and social indications. All these distinctions cause to differ the income distribution among the regions and affect the poverty directly. Also, regional inequality is not a problem

---

Şevket ÖKTEN, Dr. Araştırma Görevlisi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

which is related to only one region. Social, political and cultural problems that regional inequality creates as the basic obstacle in front of national development influences the whole country (5).

Regional inequality stands as a basic problem in front of the aim of national development Turkish Republic since the beginning of its foundation as well. In this study, the dimensions of regional inequality are evaluated in terms of basic indications of national income that is available per head and human development in Turkey. In this term, it is aimed to establish the levels of development of some regions in Turkey by the help of social, economic and cultural indications which can be measured and relatively compared with each other.

Key words. *Development/National Development, Human Development, Regional Inequality*

1. GİRİŞ

Kalkınma, genel olarak, bir ülkenin milli gelir düzeyindeki sürekli artışa paralel olarak ekonomik, sosyal ve siyasal yapısında değişimleri içeren bir süreç olarak nitelendirilmektedir. Genelde ekonomik büyüme ve dolayısıyla elde edilen daha iyi yaşama standardı olarak tanımlanan kalkınmaya, ülkenin insani ve doğal kaynakları ile kurumlarının yönetimini geliştirerek erişilir. Gelişmenin gözle görülür ölçüsünü de “Gayri Safi Milli Hasıla” gösterir (4). Kalkınma ve buna bağlı olarak “azgelişmişlik” kavramının iktisat ve buradan günlük dile girmesi II. Dünya Savaşı sonrası döneme rastlamaktadır.

Kalkınmacılık (developmentalism) 1945 sonrası dünyanın özgül boyutlarından biridir. Bir yandan Amerikan hegemonyasının getirdiği iyimserlik, bir yandan soğuk savaşın rekabetçiliği, iktisadi kalkınmayı ve beraberinde getireceği varsayılan modernleşmeyi toplumların en başta gelen hedef ve beklentisi konumuna sokmuştu. Başarı gelişme hızıyla ölçülüyor, sürekli büyüyen nüfusun her yılda daha iyi yaşayabileceği varsayılıyordu (14).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında tedavüle giren ve özellikle Üçüncü Dünya Ülkeleri’nde “sihirli bir kavram” olarak kullanılmış olan kalkınma/ulusal kalkınma kavramı, bir yandan ulusal ekonomilerin iç pazarlarını bütünleştirme sürecini kapsarken, bir yandan da gelişmiş kapitalist ülkelerle aradaki farkın kapatılması isteğini vurgular. İkinci Dünya Savaşı’ndan 1980’lere kadar yaşanan süre içinde Üçüncü Dünya Ülkeleri’nin ulusal kalkınma sürecinde iki temel problemden biri, ulusal ekonomi içinde yer alan bölgelerin aynı gelişmişlik düzeyine sahip olmaması, yani bölgelerarası dengesizlik ya da gelişmişlik farkının bulunmasıdır (11).

Gelişmiş olsun, gelişmekte olsun, çeşitli ülke deneyimleri de göstermektedir ki, hemen tüm ülkeler, bölgesel dengesizlikler sorunuyla yüz yüze gelmiştir. Bununla birlikte, bölgesel dengesizliklerin birçok ülkede ulusal bir sorun olarak toplumların ekonomik ve siyasal gündeminde yerini alması, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası döneme rastlamaktadır. Bu dönemde, sorunların ağırlaşmasıyla beraber, soruna yönelik kamuoyu duyarlılığının da artması, çözümlenmeye (analize) yönelik kuramsal çalışmaları ve çözüme yönelik kamu müdahalelerini artırmıştır (5).

Bölgelerarası eşitsizlik, tüm ülkelerde ve tüm ekonomilerde rastlanılan temel bir problemdir. Dolayısıyla, azgelişmiş bölgenin sadece azgelişmiş ülkelere özgü bir mesele olduğu söylenemez. Azgelişmiş bölge, ister gelişmiş, ister azgelişmiş olsun bütün ülkeler için geçerli olan bir durumu ifade eder. Nitekim ABD’de Tennessee Vadisi, İtalya’da Güney Bölgesi, Brezilya’nın Kuzeydoğusu, İngiltere’nin Kuzey ve Kuzey batı bölgeleri ile Türkiye’nin Doğu bölgesi bu konuda birer misaldir (10).

Gerek doğal coğrafyaya, gerekse toplumsal coğrafyaya bakıldığında, hem ülkelerin birbirine hem de çeşitli bölgeler arasında bir eşitsizliğin, bir başka deyişle bir dengesizliğin olduğu görülmektedir. Çünkü doğal ve toplumsal kaynakların mekân üzerinde dağılımı “mutlak” anlamda eşitlik arz etmediğinden gelişme de mutlak anlamda dengeli bir süreçten geçmemektedir. Sosyal içerikli olanakların dağılımı “mekân” ve “zaman” kesitinde farklılıklar gösterdiğinden, ülkelerin ve bölgelerin bu olanaklardan göreceli farklı miktarda faydalandığı görülmektedir. Böylece ister gelişmiş, ister azgelişmiş, isterse de gelişmekte olan toplumlara bakılsın, gelişmişlik farkının hemen her toplum için mevcut olduğu görülecektir (7).

İktisadi ve sosyal faktörlerin ülke mekânı üzerinde farklı yoğunlukta dağılımının, gelişme sürecine yön veren, bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını doğrudan etkileyen bir faktör olduğu kuşkusuzdur. Fakat doğal ve toplumsal kaynakların bölgesel dağılımlarını veri alan bazı yaklaşımlar, bölgesel eşitsizlikleri evrensel bir olgu ve kaçınılmaz bir yazgı olarak görme eğilimi taşırlar.

Yeraltı ve yerüstü, ekonomik ve sosyal faktörlerin bölgeler arasındaki farklı yoğunluktaki dağılımları, üretimin ve sermaye birikiminin belirli alanlarda yoğunlaşmasını sağlayarak bölgelerarası gelişmişlik farkını kaçınılmaz olarak arttıracaktır. Bölgelerarası gelişmişlik farklarının boyutunun, genel düzeyde ülke gelişmesini de olumsuz etkileyen bir sorun olduğu kabul edilirse; coğrafi koşullar, kültürel ve tarihsel rastlantıların ülkenin her tarafına eşit olarak dağılmaması sonucu oluşan eşitsizliklerin dışsal yönlendirmelerle en asgari bir düzeye çekilmesi mümkündür.

Bir bölgenin ekonomik, sosyal ve fiziki yönden koordine edilmesi demek olan bölgesel plânlama; bir mekânın en rasyonel biçimde düzenlenmesi ve bu düzenlemenin gerektiği şekilde donatılmasıdır. Bunun için de devletin elinde bulunan sulama ve enerji kaynakları, ulaşım, krediler, konut yatırımları, organize sanayi teşvikleri gibi tüm araçlardan yararlanma olanaklarını en iyi şekilde kullanma amacını güder. Bölgesel plânlamasının ana teması ise bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesidir (8).

2. TÜRKİYE’DE BÖLGELERİN SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİŞLİK DERECELERİ

Dünyanın hiçbir ülkesi için bölgelerarası mutlak eşitlik söz konusu olmadığı gibi, bütün ekonomiler için –farklı düzeylerde de olsa- bölgesel eşitsizliklerden bahsedilebilir. Zaten önemli olan da bölgelerarasında görülen bu eşitsizliklerin boyutu ve niteliğidir: Bölgelerarası eşitsizlikler tolare edilecek bir seviyede mi, gelişme makası giderek kapanıyor mu yoksa tam tersine bu makas giderek daha da büyüyen “kaçınılamayan bir yazgıya” mı dönüşmektedir.

Bu anlamda, bütün ülkelerde ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de bölgelerarası eşitsizlik kalkınmanın önünde duran temel problemlerden biridir. Cumhuriyet dönemi boyunca “muasır medeniyet seviyesine” ulaşmak ve bağımsız bir ülke olmak için ekonomik kalkınmanın gerekli olduğu vurgulanmış, bunun için de ülkenin imarı ve kalkınma temel hedef olarak görülmüştür. Fakat ülke genelinde azgelişmişlik durumu söz konusu olduğu bu dönemde, bölgesel kalkınma politikalarına gidil(e)memiştir. Ulusal kalkınmanın bir parçası olarak, bölgesel farklılıkları gidermek Türkiye ekonomisinde plânlı dönemin başlangıcı olan 1960’tan sonra gündeme gelmiştir.

Türkiye’de 1960 plânlı dönemden sonra bölgesel farklılıkları gidermek için çeşitli projeler uygulanmış kalkınmada öncelikli yöreler tespit edilerek, bunlara çeşitli yardım ve teşvikler yapılmıştır. Bunun dışında bölgesel farklılıkları gidermek için çeşitli ölçeklerde kırsal kalkınma projeleri de uygulanmıştır.

Özellikle Plânlı Dönemde, kamunun kaynak dağılımına doğrudan veya dolaylı yollarla yön vermeye çalışmasına rağmen, gelişme sürecine yön veren faktörler, Batı’da yoğunlaşmasını sürdürmüştür. Kamu sektörünün, yaratılan gelirin bölüşümü, diğer bir deyişle refahın paylaşımına yönelik müdahaleleri, istenilen ölçüde bölgelerarası dengesizlikleri azaltamamıştır. Yoğun girişimlere rağmen, gelişmişlik farklılıklarının bu dönemde de sürmesinin başlıca nedenleri arasında; coğrafi yapı, iklim özellikleri, talep düzeyi yüksek iç ve dış pazarlara uzaklık, kırsal yerleşim birimlerinin çokluğu ve dağınlılığı bulunmaktadır (5).

Gelinen noktada özellikle bölgesel politikalar konusunda başarılı olduğu söylenemeyeceği gibi, var olan eşitsizliklerin devam ettiği hatta daha da derinleştiği görülmektedir. Bu gerçeğin devletin bu konuda en yetkili bir kurumu tarafından itirafı ise daha çarpıcıdır.

Plânlı dönemde gerek bölgesel plânlama yapacak, gerek yatay eşgüdümü sağlayacak örgütlenme ve kurumlaşma, yeterli yönetsel ve teknik güçle oluşturulmamış, deneme niteliğinde birkaç örnek dışında bölgesel gelişme plânları hazırlanamamıştır.(...) Bu plânlar bölgelerin ve sektörlerin bütünü kapsamadığı için bölgelerarası dengesizlik artmıştır.(...) 1968 yılında imalat sanayi katma değerinin %57’sini yaratan Ege ve Marmara Bölgesi 1974 yılında %66,5’ini yaratırken, kişi başına imalat sanayi katma değeri de 1278 liradan 2078 liraya yükselmiştir. Oysa aynı süre içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun toplam içindeki payı %5,5’den % 3,5’e ve kişi başına katma değer de 191 liradan 181 liraya düşmüş bulunmaktadır (6).

Ayrıca, Türkiye’de illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik derecelerine bakıldığında, Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyo-ekonomik gelişme bakımından ilk ve son sıradaki illerin bugün de aynı özelliğini korumakta oldukları görülmektedir.

Çizelge 1. Yıllara Göre Türkiye’de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması

1963	İLK İLLER: İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, İçel SON İLLER: Mardin, Van, Muş, Adıyaman, Bingöl, Hakkari
1970	İLK İLLER: İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Kocaeli SON İLLER: Adıyaman, Ağrı, Mardin, Muş, Bingöl, Hakkari

1995	İLK İLLER: İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli, Bursa SON İLLER: Mardin, Van, Muş, Adıyaman, Bingöl, Hakkari
-------------	--

Kaynak: DPT 1996: 51

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından Türkiye'nin en az gelişmiş bölgeleri olma özelliklerini hep koruduğu, hatta bu bölgelerin durumunun giderek daha kötüye gittiği görülmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye'nin az gelişmiş bir bölgesi olduğunu, gerek resmi gerekse resmi olmayan, bölgeyle ilgili yazılmış birçok eserde açık bir şekilde görmek mümkündür. GAP İdaresi'nce hazırlanan Master Plân'da da, projenin ana hedefinin var olan bölgesel ve bölgelerarası dengesizlikleri gidermek olduğu açıkça vurgulanmıştır (Bu konuda ayrıca bkz; Aydoğan 1999:262; Erkal 1978: 31; Gökçe1999:31; Saltık 1999: 96; Sencer 1993; Türkdoğan 1999:80).

Devlet Plânlama Teşkilatı tarafından hazırlanan *"İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması"* araştırmasında İllerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi tespit edilmeye çalışılmıştır. Demografi, istihdam, eğitim, sağlık, sanayi, tarım, inşaat, mali, altyapı ve diğer refah göstergeleri olmak üzere başlıca 10 alt kategori içerisinde incelenen toplam 58 adet değişken kullanılarak sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ölçülmüştür.

Aralık 1993'teki idari yapı esasınca ele alınan 76 il arasında sosyo-ekonomik yönden en gelişmiş ilin İstanbul olduğu tespit edilmiştir. İstanbul'u takiben ikinci sırada Ankara, üçüncü sırada ise İzmir yer almaktadır. 76 il içerisinde en geri kalmış ilimiz Muş'tur. Bu ili Şırnak, Ağrı ve Bingöl takip etmektedir (Bkz: Çizelge 2).

Çizelge 2. DPT Araştırmasına Göre Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik İndeksine Göre Kademeli İl Grupları

1.Derece Gelişmiş İller	2.Derece Gelişmiş İller	3. Derece Gelişmiş İller			4. Derece Gelişmiş İller		5. Derece Gelişmiş İller	
İstanbul	Eskişehir	Bilecik	Trabzon	Burdur	Kastamonu	Şanlıurfa	Tunceli	Muş
Ankara	Antalya	Edirne	Kırşehir	Kırıkkale	Çorum	Yozgat	Adıyaman	Şırnak
İzmir	Tekirdağ	Malatya	Kütahya	Sakarya	Giresun	Diyarbakır	Kars	Ağrı
Kocaeli	Adana	Zonguldak	Amasya	Bolu	Artvin	Erzurum	Gümüşhane	Bingöl
Bursa	İçel	Çanakkale	Karaman	Hatay	Erzincan	Ordu	Bayburt	Ardahan
	Muğla	Isparta	Samsun		Sivas	Sinop	Batman	Bitlis
	Aydın	Manisa	Elazığ		Aksaray	Çankırı	Mardin	Hakkari
	Balıkesir	Uşak	Nevşehir		K.Maraş	Bartın	Van	Iğdır
	Kırklareli	Konya	Afyon		Tokat		Siirt	
	Kayseri	Gaziantep	Rize					
	Denizli							

Kaynak: DPT 1996

Araştırmada sosyo-ekonomik yönden en gelişmiş illerin Marmara ve Ege Bölgeleri'nde, en geri kalmış illerin ise Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde toplandığı tespit edilmiştir. Marmara en yüksek indeks değerine sahip iken Doğu Anadolu en düşük indeks değerine sahip bulunmaktadır. Ege ve İç Anadolu Bölgelerinin sosyo-ekonomik gelişmişlik indeks değerleri

birbirine yakın bulunmaktadır. Karadeniz Bölgesi de Güneydoğu Anadolu'nun ardından sosyo-ekonomik gelişmenin en düşük olduğu üçüncü bölge durumundadır.

Sosyo-ekonomik gelişmişlik yönünden bu beş ayrı il grubu incelendiğinde beşinci derece gelişmiş illerin tamamının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer aldığı görülmektedir. Dördüncü derece gelişmiş illerin çoğunluğu Karadeniz Bölgesi'nde, bir kısmı da yine Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Üçüncü derece gelişmiş illerin çoğunluğunun İç Anadolu Bölgesi'nde olduğu görülmektedir. İkinci derece gelişmiş illerin çoğunluğu Akdeniz Bölgesi'nde, bir kısmı ise (Kırklareli, Tekirdağ, Balıkesir) ise Marmara Bölgesi'nde toplanmıştır (2).

Daha yakın bir zamanda Türkiye genelinde yapılmış olan *İnsani Gelişme ve Kırsal Yoksulluk* çalışmasının sonuçları da yukarıda belirtilenleri doğrulamaktadır. Bu çalışmada, insani gelişme endeksleri düşük olan illerin tamamı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde görülmektedir.

Çizelge 3. Kırsallık Derecesine ve İnsani Gelişme Endeksine Göre İl Merkezleri

	Yüksek Düzey İnsani Gelişme	Orta Düzey İnsani Gelişme	Düşük Düzey İnsani Gelişme
Kentsel	İstanbul İzmir Ankara Yalova	Antalya Karabük Kilis Edirne Eskişehir Konya Adana Sivas Erzurum Kırıkkale G.Antep	Siirt Batman
Kayda Değer Oranda Kırsal	Sakarya Balıkesir Muğla Denizli	Aydın Ordu Tokat Isparta... Adıyaman Manisa İçel Rize Artvin Afyon Tekirdağ Çorum Diyarbakır Çanakkale Çankırı Bolu Kayseri Yozgat Kırklareli Elazığ Bilecik Burdur Giresun Kırşehir Kütahya Uşak Malatya Karaman Osmaniye Bayburt Trabzon Sinop Mardin Amasya Samsun Nevşehir Kastamonu Gümüşhane	Erzincan Kars Şanlıurfa Iğdır Tunceli Ağrı K.Maraş Van Şırnak Bitlis Hakkari
Çoğunlukla Kırsal		Zonguldak Aksaray Hatay Bartın Niğde	Muş Ardahan Bingöl

Çizelge 4. İGE'si Düşük Olan İller

	Yüksek Düzey İnsani Gelişme	Orta Düzey İnsani Gelişme	Düşük Düzey İnsani Gelişme
Kentsel		Kırıkkale Erzurum	Siirt Batman
Kayda Değer Oranda Kırsal		Tokat Malatya Kastamonu Elazığ Giresun Adıyaman Sinop Karaman Diyarbakır Mardin	Erzincan Ağrı Şanlıurfa Kars Iğdır K.Maraş Van Hakkari Bitlis Tunceli
Çoğunlukla Kırsal		Niğde Aksaray	Ardahan Muş Bingöl

Kaynak: Akder, 2000:23

Yukarıda çizelgelerde illerin orta ve düşük düzey insani gelişme endekslerine göre dağılımı yer almaktadır. Burada Doğu Bölgesi'nin il merkezlerinin insani gelişme endekslerinin düşük düzey insani gelişme eşiğine yakın olduğu görülmektedir. Ayrıca yukarıdaki tablolarda

açıkça görülebilen bir başka husus, -DPT araştırma sonuçlarına paralel bir şekilde (bkz. Çizelge 2)- düşük düzey insani gelişme endeksine sahip bu illerin komşu oldukları ve dolayısıyla tek tek illerden çok İGE'si düşük olan bir bölge oluşturduklarıdır.

Çizelgeler analiz edilerek bölgesel bir döküm yapıldığında şu gözlemler ortaya çıkmaktadır: Marmara Bölgesi çevresi yüksek insani gelişme endeksine sahiptir. Aynı gelişme Akdeniz Bölgesi çevresinde de gözlenmektedir, ama buradaki yüksek düzey insani gelişme, Marmara çevresinde olduğu gibi nüfusun çoğunluğu için geçerli değildir. Her iki bölgede de kırsallık yüksek düzey insani gelişmeyi dışlamaz.

Kayda değer kırsal nüfusu olan yerler de yüksek düzey insani gelişmeyi başarırlar. Akdeniz ve Orta Anadolu Bölgeleri çevresinde yüksek düzey insani gelişme pek yoktur. Hem Orta hem de Karadeniz Bölgesi'nde ağırlıklı olarak kırsal ve orta düzeyde gelişmiş yöreler vardır. Ancak Orta Anadolu'nun çevresindeki kentsel karakter Karadeniz'in çevresinden daha güçlüdür. Düşük düzey insani gelişme hem Güneydoğu hem de Doğu Anadolu Bölgesi'nde egemendir. Güneydoğuda düşük ve orta düzey insani gelişme daha dengelidir. Doğuda düşük düzey insani gelişme Güneydoğuda kentsel ve kırsal yöreler arasında dağılmıştır. Marmara Bölgesi'nin tersine, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde küçük kentsel yoksulluk alanları görülmektedir (1).

Bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik dengesizlikler, geniş anlamda bölgeler arasında tarım, sanayi, ticaret, hizmet, haberleşme, ulaştırma, sağlık, eğitim, demografik ve sosyal göstergeler bakımından farklılıkların olmasından kaynaklanmaktadır. Bütün bu farklılıkların ortaya çıkardığı sonuçlar bölgeler arasında gelir dağılımının da farklılaşmasına neden olmaktadır (9). Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Gelişmişlik Performansına bakıldığında şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır.

DİE'nin, illerin GSMH'ya katkısının faaliyet kolları itibariyle belirlenmesi amacıyla gerçekleştirdiği iller ve bölgeler itibariyle Gayri Safi Yurtiçi Hasıla 1996 yılı sonuçlarına göre, Marmara Bölgesi %36.6 ile Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya en yüksek katkıyı, Doğu Anadolu Bölgesi ise %3.8 ile en düşük katkıyı sağlayan bölgelerimiz olmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Gayri Safi Yurt İçi Hasılaya (GSYİH) katkısı ise % 5,3 ile ikinci en düşük düzeyle sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla, ülke nüfusunun yaklaşık beşte birini barındıran Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin GSYİH'ya toplam katkısı, 1996 yılı itibariyle, ancak % 9,1 düzeyindedir.

1996 yılında, 1995 yılına göre sabit fiyatlarla, Gayri Safi Milli Hasıla gelişme hızı; toplamda %7.0 iken, Marmara Bölgesinde %7.5, Ege Bölgesinde %7.7, Akdeniz Bölgesinde %5.5, İç Anadolu Bölgesinde %5.2, Karadeniz Bölgesinde %10.3, Doğu Anadolu Bölgesinde %3.4 ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde %7.1 olmuştur.

Çizelge 5. GSYİH'nın Bölgelere Göre Dağılımı

Sabit Fiyatlar					
Bölgeler	Pay %	GelişmeHız %	GSYİH(Mil TL-1999Fiyatları)	Pay %	Gelişme Hızı %
Marmara Böl.	36.6	89.2	39.154.508	37.4	7.5
Ege Bölgesi	16.1	96.2	17.936.284	17.1	7.7
Akdeniz Bölgesi	12.3	88.5	12.516.653	11.9	5.5

İç Anadolu Böl.	16.4	87.3	16.417.096	15.7	5.2
Karadeniz Böl.	9.4	94.5	9.774.242	9.3.	10.3
D.Anadolu Böl.	3.8	83.8	3.502.966	3.3	3.4
G.Anadolu Böl.	5.3	91.8	5.443.406	5.2	7.1
TÜRKİYE	100.0	90.3	104.745.151	100.0	7.0

Kaynak: DİE 1996

1996 yılında, 33 ilimiz Türkiye ortalamasının üzerinde gelişme göstermişlerdir. Bölge kapsamındaki 23 ilden 16'sında ise gelişme Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. İllerin Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (cari fiyatlarla) içindeki payına göre yapılan sıralamada İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli, Bursa, Adana, İçel, Antalya, Konya, Manisa illeri ilk on sırada yer almışlardır. On ilin Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki toplam payı %58,3 olurken, Bartın, Bingöl, Gümüşhane, Hakkari, Tunceli, Iğdır, Ardahan ve Bayburt illerinin her birinin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payı ise sadece %0,1'dir.

Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, 1994 yılı toplam hane halkı kullanılabilir gelir hesaplarına göre, hane halkı payı % 26,6 olan Marmara Bölgesi ulusal gelirden %38,6 pay alırken, hane halkı payı % 14,5 olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun aldığı pay % 10,2 ile sınırlı kalmıştır (Bkz. Çizelge 6).

Çizelge 6. Hane halkı Sayısının ve Kullanılabilir Gelirin Bölgelere Göre Oransal Dağılımı

B Ö L G E L E R								
	Türkiye	Marmara	Ege	Akdeniz	İç Anadolu	K.deniz	Doğu Anadolu	G. Doğu Anadolu
Hane halkı	100.0	26.6	15.7	12.5	17.9	12.8	7.1	7.4
Yıllık Kullanılabilir Gelir	100.0	38.6	13.9	11.0	15.4	10.9	5.7	4.5

Kaynak: DİE 1994

Milli gelirin bölgeler arasındaki adaletsiz dağılımı kadar, bölge içinde % 20'lik hane halkı grupları arasında da, büyük çarpıklık ve eşitsizlik vardır. Doğu Anadolu Bölgesinde üst % 20'lik grubun milli gelirden aldığı pay %43,1 iken alt % 20'lik kesimin aldığı pay % 6,3 ile sınırlıdır. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ise bu rakamlar, sırasıyla, %46,1 ve %7,1'dir. Bu değerler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde nüfusun yarısının açlık sınırında yaşamlarını idame ettirmeğe çalıştıklarını göstermektedir (Bkz. Çizelge 7).

Çizelge 7. Bölgelerdeki Hanelerin Yıllık Kullanılabilir Gelirlerinin %20'lik Gruplara Göre Dağılımı ve Gini Katsayıları

Hane halkı Yüzdeleri Grupları	Marmara	Ege	Akdeniz	İç Anadolu	Karadeniz	Doğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Birinci %20	4.3	5.4	5.2	5.0	5.1	6.3	7.1
İkinci %20	7.5	9.7	9.1	9.1	9.5	11.3	11.1
Üçüncü %20	10.7	14.1	13.2	13.8	13.8	16.2	14.9
Dördüncü %20	16.4	20.9	19.6	21.9	20.1	23.1	20.8
Beşinci %20	61.1	49.9	52.9	50.2	51.5	43.1	46.1
Gini Katsayısı	0.56	0.44	0.47	0.44	0.46	0.37	0.38

Kaynak: DİE 1994

Bölgesel eşitsizliği en derinden yaşayan ülkeler arasında yer alan Türkiye, bu sorunu, Doğu-Güneydoğu sorunu olarak hem ekonomik, hem sosyal, hem de politik boyutları ile yaşamaktadır. Her geçen yıl, aradaki uçurum daralmamakta, aksine büyümektedir.

1996 yılı itibariyle, kişi başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) ülke genelinde 2888 dolar olmuştur. Bölgede mevcut 23 ilin tümünde bu değer ülke ortalamasının altındadır. İllerin dolar ile Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasılası hesaplandığında Kocaeli ili 7096 dolarla birinci, Muş ise 654 dolarla en geri ilimiz konumundadır. Kocaeli ile Muş arasındaki gelir farkı 1'e 11'dir. Oysa Türkiye'nin üye olmayı hedef aldığı Avrupa Birliği'nde, en yüksek geliri ile en düşük geliri bölgeleri arasındaki oran 1'e karşı 3'ü geçmemektedir. Kişi başına geliri en düşük on ilimizi oluşturan Iğdır, Kars, Bayburt, Van, Şırnak, Bingöl, Hakkâri, Bitlis, Ağrı ve Muş arasında 8'i Doğu-Güneydoğu bölgesinde yer almaktadır.

Devlet Plânlama Teşkilatı'nın, 10 farklı göstereyi kullanarak, 1996 yılına ilişkin geliştirmiş olduğu "Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Kriterine" göre; İstanbul (4,879) ile birinci sırada yer alırken, Muş ilimiz (-1,2447) ile en alt sırada yer almaktadır. Bölgedeki 23 ilden Gaziantep dışındaki tüm illerde indeks değeri sıfırın altındadır. Son 10 ilin tümü bu bölgede yer almaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne bakıldığında, az gelişmişlik sorununun sosyal, ekonomik, psikolojik, kültürel, coğrafi olmak üzere bölgede yaşamın bütün alanlarını etkilediği görülmektedir.

Bölgede doğum oranı ve nüfus artış hızı Türkiye ortalamasının üstünde, bununla birlikte bebek ölümü de fazladır. 1990 verilerine göre bölgede doğan her bebekten 79'u ölmektedir (3). Okullaşma oranı ilköğretimde %50,67, ortaöğretimde %21,09'dur. Bölgede okur-yazar olmayanların oranı %60 iken okur-yazarlık oranı %68'dir (6). Türkiye ortalamasında okur-yazar nüfus oranının %80 olduğu düşünülürse bu oranların oldukça düşük olduğu daha kolay anlaşılacaktır. Bölgedeki sağlık hizmetlerine ilişkin rakamlara bakıldığında, sağlık hizmetlerinin yetersizliğini görmek mümkündür. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hekim başına 2300 kişi düşmektedir (6). Bölgenin coğrafi bölgeler itibariyle içme suyunun en kıt olduğu bölgelerin başında geldiği görülmektedir. Yeterli içme suyuna sahip yerleşim yerlerinin oranı %59'dur. Bu oranlar Marmara'da %80, Ege'de %78'dir (6).

DPT'nin gerçekleştirdiği bir diğer çalışmanın (1996) bulguları bölgenin mevcut durumunu daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır:

Güneydoğu Anadolu'da, ücretli çalışanların toplam istihdama oranı yüzde 28,31, ücretli çalışan kadınların toplam istihdama oranı ise yüzde 3,02'dir. İstihdamın sektörel dağılımında en önemli dilimini, ziraat işkolunda çalışanlar (% 67,3) oluşturmaktadır. Sanayi istihdamın yüzde 6,3 düzeyinde olduğu Bölge'de, ticaret işkolunda çalışanlar yüzde 5,65 ve mali kurumlar işkolunda çalışanlar ise yüzde 7,2 oranlarına sahiptir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, eğitim göstergeleri itibariyle bölgesel sıralamada en son sırada yer almaktadır. Okur-yazar oranının oldukça düşük (%60,4) olduğu Bölge'de, okur-yazar kadın nüfus oranı, daha da düşük (44,8) orana sahiptir. İlkokullar, ortaokullar ve liseler okullaşma göstergelerinde de ülke ortalamalarının oldukça altında oranlara sahip olan Bölge'de, sağlık göstergeleri de en düşük değerlere sahiptir. On bin kişiye düşen hekim, diş hekimi ve

eczane göstergeleri itibariyle Bölge'nin sahip olduğu değerler sırasıyla; 4,51;0,55 ve 1,42'dir. Mevcut durumda Güneydoğu Anadolu; hekim, diş hekimi ve eczacı tercihinin en düşük olduğu bölgedir.

1993 yılında Bölge'nin fert başına imalat sanayi katma değeri cari fiyatlarla 928,6 bin liradır ve ülke genelinde en düşük değerdir. Ülke GSYİH oluşumuna katkısı ise yüzde oranı ile altıncı sıradadır. 1993 yılında toplam 6242 olan banka şube sayısının 227'si Güneydoğu Anadolu'da bulunmaktadır. En az banka şubesine sahip olan Bölge, aynı zamanda en düşük fert başına banka mevduatına (1993 yılı cari 1,4 milyon lira) sahiptir. Bölge Türkiye genelinde toplam banka mevduatı (%1,5) ve banka kredileri (%1,3) içindeki payı olarak, en alt sırada yer almaktadır

Diğer yandan Güneydoğu Anadolu, 1993 yılı itibariyle en az fert başına genel bütçe geliri ve fert başına gelir ve kurumlar vergisinin elde edildiği bölge olmuştur. 1993'te Güneydoğu Anadolu'da fert başına bütçe gelirleri, cari fiyatlarla 833 bin lira, gelir ve kurumlar vergisi ise 630 bin liradır. Bununla birlikte Güneydoğu, 1990-94 döneminde fert başına kamu yatırımları göstergesine göre, en fazla yatırım olan üçüncü bölge olmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 1993-94 yılları ortalaması fert başına ihracat 45, ithalat ise 35 dolardır. İhracatın ithalatı karşılama oranı pozitifdir. Kırsal yerleşmelerde asfalt yol oranı (%17,07), Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinin önünde yer almakla birlikte, içme suyu sorun olmaya devam etmektedir. Yeterli içme suyu götürülen nüfus oranı yüzde 63,07 ile en son sırada yer almaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde gözlenen nispi geriliği, diğer refah göstergelerine de yansımaktadır. On bin kişiye düşen özel otomobil (162) ve motorlu kara taşıtı (227) sayıları, ülke ortalamalarının üçte biri düzeyindedir. Belirtilen göstergeler itibariyle, en gelişmiş bölge olan Marmara ile Güneydoğu arasındaki fark 4 kat civarındadır. 1994 yılında fert başında elektrik tüketiminde (442 Kws) Doğu Anadolu'nun önünde altıncı sırada bulunan Güneydoğu Anadolu, aynı yıl fert başına telefon kontör değeri (377) ve on bin kişiye düşen faks adedi ile (2,31) en alt sırada yer almaktadır.

Sosyal ve ekonomik gösterge değerlerinin ülke ortalamaların oldukça altında bulunması nedeniyle, sosyo-ekonomik gelişmişliği yansıtan endeks değeri itibariyle de (-1,13714), bölgesel sıralamada altıncı sıradadır. Sosyo-ekonomik gelişmişliğin, diğer bir deyişle refah düzeyinin düşük olması nedeniyle, bölge dışına yoğun bir göç yaşanmaktadır. Sermaye ve işgücü transferi olarak da nitelendirilebilecek göç olgusu, gelişmişlik farklarından kaynaklanmakla birlikte, Bölge'nin giderek durgunlaşmasının da nedeni durumundadır. Bu nedenle, nüfusun Bölge içinde kalmasını sağlayacak politikalar, Güneydoğu Anadolu Bölgesi için önceliğini korumaktadır.

Günümüzde, bölgesel dengesizlikleri azaltmak amacıyla devletin politika üretmesi ve çözüm araması hemen her ülkede kaçınılmaz olmakta, ulusal ve uluslararası ekonomik gelişme kuruluşları bu müdahale biçimine ilişkin öneriler ve politikalar geliştirmektedirler. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan bu yana, hemen her ülkenin kalkınma ve büyüme plânları ile hükümet programlarında, bölgesel dengesizliği giderici yönde devletin kısmi ekonomik müdahale tedbirlerine yer verilmiştir.

Geri kalmış bölgelerin kalkındırılması önemli ölçüde bir "yatırım yapma" konusu olduğundan, kamu sektörü "doğrudan" ya da "dolaylı" politikalarla bu sürece girmektedir.

Bölgesel gelişme politikalarının iktisadi boyutları yanında, büyük ölçüde sosyal bir yönünün de olması, kamunun bu politikaları yönlendirmesinin temel nedenidir. Nitekim dengesizlikleri azaltma doğrultusunda kamu sektörü, yalnızca iktisadi rasyonellerle değil, aynı zamanda toplumsal rasyonellerle de kaynak dağılımına yeniden yön verme ihtiyacı duymaktadır. Bu amaçla özel sektör yatırımlarını teşvik etmektedir. “Doğrudan” politikalar, kamunun fiziki ve sosyal altyapı yatırımları ile diğer sektörlerde bizzat yatırımlar yapması; “dolaylı” politikalar ise, özel sektörün geri kalmış bölgelere yatırım yapması doğrultusunda, çeşitli özendirme araçlarıyla desteklenmesi anlamındadır (5).

3. SONUÇ

Gerek doğal gerekse toplumsal düzeyde görülen bölgelerarası eşitsizlikler, bütün ekonomilerde dengeli bir kalkınma sürecinin önündeki temel bir sorundur. Dolayısıyla, ulusal, sürdürülebilir bir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için bölgelerarası eşitsizliklerin en asgariye indirilmesi kaçınılmaz olmaktadır

Bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik dengesizlikler, geniş anlamda bölgeler arasında ekonomik, demografik ve sosyal göstergeler bakımından farklılıkların olmasından kaynaklanmaktadır. Bütün bu farklılıkların ortaya çıkardığı sonuçlar bölgeler arasında gelir dağılımının farklılaşmasına neden olmakta ve yoksulluğu doğrudan etkilemektedir. Öte taraftan Ulusal kalkınmanın önündeki temel bir engel olarak yarattığı sosyal, siyasal ve kültürel sorunlar bütün ülkeyi etkilemektedir.

Bölgelerarası gelişmişlik farklarının boyutunun, genel düzeyde ülke gelişmesini de olumsuz etkileyen bir sorun olduğu kabul edilirse; coğrafi koşullar, kültürel ve tarihsel rastlantıların ülkenin her tarafına eşit olarak dağılmaması sonucu oluşan eşitsizliklerin dışsal yönlendirmelerle en asgari bir düzeye çekilmesi mümkündür ve son derece önemlidir.

Bütün ülkelerde ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de bölgelerarası eşitsizlik kuruluşundan beri yüz yüze olduğu temel bir problemdir. Cumhuriyet Dönemi boyunca ulusal kalkınma temel hedef olarak görülmüştür. Fakat ülke genelinde az gelişmişlik durumunun söz konusu olduğu bu dönemde, bölgesel kalkınma politikalarına gidilmemiş, bölgesel farklılıkları gidermek ancak 1960’tan sonra gündeme gel(ebil)miştir. Kamunun doğrudan veya dolaylı müdahalelerine rağmen, bu dönemde de gelişme sürecine yön veren faktörler, Batı’da yoğunlaşmasını sürdürmüştür.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından Türkiye’nin en az gelişmiş bölgeleri olma özelliklerini hep korumuştur. Bölgesel eşitsizliği en derinden yaşayan ülkeler arasında yer alan Türkiye, bu sorunu, Doğu-Güneydoğu sorunu olarak hem ekonomik, hem sosyal, hem de politik boyutları ile yaşamaktadır. Bu anlamda, her geçen yıl, bölgelerarasındaki eşitsizlikler makasının daralmadığı, aksine giderek daha da büyüdüğü görülmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

1. AKDER, Halis, “**Türkiye’de Bölgesel Eşitsizlikler ve Kırsal Yoksulluk**” iç. Yoksulluk, İstanbul, TESEV Yayınları, 2000.
2. AKTAN, Coşkun Can, **Yoksullukla Mücadele Stratejileri**, Ankara, HAK-İŞ Konfederasyonu Yayınları, Ankara, 2002.
3. AYDOĞAN Feramuz, “**Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapının Aileye Etkileri**”, iç. Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Van, Van Valiliği Yayınları, 1999.
4. CLARK, John, **Kalkınmanın Demokratikleşmesi –Gönüllü Kuruluşların Rolü-** (Çev: Serpil Ural), TÇV Yayınları,1996.
5. DİNÇER, Bülent, **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması**, DPT Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, DPT Yayınları Ankara, 1996.
6. DPT, **İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler**, DPT Yayınları, Ankara, 1995.
7. DPT **İllerin Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması**, DPT Yayınları, Ankara, 1996.
8. DPT, **Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyon Raporu:245**, 8. BYKP, Yayın No: 2592, Ankara, 2000
9. DPT, 8.BYKP ÖİK Raporu, DPT Yayınları, Ankara: 2001
10. ERKAL, E. Mustafa, **Bölgelerarası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması**, İstanbul, Şamil Yayınevi, 1978.
11. ERTÜRK, Y., M. ŞEN, “**Bölgesel Kalkınma ve GAP**”, iç. Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, 13. cilt, İstanbul, İletişim Yayınevi, 1995.
12. GAPBKİ, Master Plân, Ankara, GAPKİB Yayını,1999.
13. GÖKÇE, Birsen, “**Etnik Yapı ve Bölgesel Dengesizlik İlişkisi**”, iç. Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Van, Van Valiliği Yayınları, 1999.
14. KEYDER, Çağlar, **Ulusal Kalkınmacılığın İflası**, İstanbul, Metis Yayınları,1996.
15. KIRAY, Mübeccel Belik, **Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme**, İstanbul, Bağlam Yayınları,1990.
16. SALTİK, Ahmet, “**Kalkınma Sürecinde Sosyal Bilimcinin Rolü**” iç. Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Van, Van Valiliği Yayınları, 1999.

17. SENCER, Muzaffer, **GAP Bölgesi'nde Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması**, Ankara, GAPBKİ,1993.
18. TÜRKDOĞAN, Orhan, **Türkiye'nin Kalkınma Yolu**, İstanbul, Yeni Ergenekon Yayınevi,1976